ҒТАМР 03.09.55 https://doi.org/10.26577/JH120120269

Р.С. Мырзабекова[1]*, Д.М. Махмадинов[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, Қазақстан
*e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

КЕҢЕС ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ НЕМІС ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАРЫ: САЯСИ АСТАРЫ ЖӘНЕ КҮНДЕЛІКТІ ШЫНДЫҚ

Мақала Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарын ұстаудың заңдық астарларын, ерекшеліктерін, қиындықтары мен тұтқынның күнделікті өмірін, лагерь өміріне икемделуі мен кеңестік доктриналарды қабылдауын неміс соғыс тұтқындарының мысалында көрсету мақсатын көздейді.

Мақала тарих, құқықтану, әлеуметтану ғылымдарының пәнаралық түйісінде жазылды. Сондықтан, зерттеудің методологиялық негізін тарих, құқықтану, әлеуметтану ғылымдарының тәсілдері құрады. Пәнаралық тәсілдермен қатар, ретроспективті, мәселелік, хронологиялық, биография, дискурстік талдау, просопография, антропологиялық тәсілдер мақала тақырыбын зерттеуге мүмкіндік берді.

Мақалада батыс ғалымдарының, соның ішінде, неміс тарихшыларының зерттеулері мен КСРО лагерлерінде тұтқынында болған әскерилердің мемуарлық естеліктері негізінде адамның тұтқын рөлінде өмір сүруі, лагерь шындығын қабылдауы, тұтқынның мінез-құлқындағы өзгерістер, құндылықтар жүйесінің трансформациясы, мәдениетаралық коммуникация және тұтқынның соғыстан кейінгі қоғамға қайта қосылуы зерттелді.

Тұтқынның лагерь социумы ретіндегі күнделікті өмірін мемуарлық деректер мен неміс ғалымдарының еңбектері негізінде зерттеп, салыстырмалы талдау жүргізу мақаланың алдына қойған мақсатындағы жаңалығы болып табылады.

Немістердің КСРО аумағындағы соғыс қимылдарына тікелей қатысуы, соғыстан кейін жеңілген Германияның екі мемлекетке бөлініп кетуі, «қырғи-қабақ» соғыстың басталуы сияқты тарихи факторлардың КСРО лагерьлеріндегі неміс тұтқындарының тұрмысы мен құқықтық жағдайына кері әсері мақаланың ғылыми нәтижелері барысында анықталды. Соғыс тұтқыны мәселесінің саяси астарының пайда болу себептері анықталды. Әскери тұтқындар санының статистикасы, просопографиялық бейнесі қалыптастырылды.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, тұтқындар, тұтқын лагерлері, немістер, Германия, КСРО, репатриация.

R.S. Myrzabekova[1]*, D.M. Mahmadinov[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Y. Altynsarin National Academy of Education, Astana, Kazakhstan
*e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

German prisoners of war in soviet camps during world war ii: political aspects and everyday reality

The purpose of this article is to illustrate the daily life, legal basis, characteristics, difficulties of detention, and adaptation of prisoners to camp life and the acceptance of Soviet doctrine using the example of German prisoners of war during World War II.

The article is written at the interdisciplinary intersection of history, law, and sociology. Thus, the methodological basis of the study is formed by methods from history, law, and sociology. Along with interdisciplinary approaches, retrospective, problem-analytical, chronological, biographical, discursive, prosopographical, and anthropological methods were used to explore the article's topic.

Drawing on memoirs of prisoners of war and the works of Western scholars, including German historians, this article examines the life of a prisoner, their perception of camp reality, behavioral changes, the transformation of their value system, intercultural communication, and the prisoner's reintegration into post-war society. The study's novelty lies in its exploration and comparative analysis of the daily life of a prisoner of war as a member of a camp society, based on memoirs and the works of German scholars.

The article's research findings reveal the negative impact of historical factors on the lives and legal status of German prisoners of war in Soviet camps, including the direct participation of Germans in military operations on Soviet territory, the division of defeated Germany into two states, and the onset

of the Cold War. The reasons for the emergence of a political context in the problems of prisoners of war are revealed. Quantitative statistics are determined, and a prosopographical profile of the prisoner of war is developed.
Keywords: World War II, prisoners of war, prisoner of war camp, Germans, Germany, USSR, repatriation.

Р.С. Мырзабекова[1*], Д.М. Махмадинов[2]

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Национальная академия образования имени Ы. Алтынсарина, Астана, Казахстан
*e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

Немецкие военнопленные Второй мировой войны в советских лагерях: политический аспект и повседневная реальность

Цель статьи – проанализировать факты о повседневной жизни, правовые основы, особенности, трудности содержания и адаптацию пленного к лагерной жизни и принятия советской доктрины немецкими военнопленными Второй мировой войны. Методология исследования. Исследование проведено на основе междисциплинарного подхода с использованием методов истории, права и социологии. Использованы ретроспективный, проблемно-аналитический, хронологический, биографический, дискурсивный, просопографический и антропологический методы. Материалами исследования являются: мемуарные источники военнопленных и труды немецких историков, которые отражают восприятие лагерной реальности, изменения в поведении, трансформацию системы ценностей, межкультурную коммуникацию и реинтеграцию пленного в послевоенное общество. Новизна исследования – анализ повседневной жизни военнопленного как социума лагерного общества. Научные результаты – оценка негативного влияние на лагерную жизнь и правовой статус немецких военнопленных в советских лагерях с учетом исторических факторов – непосредственное участие немцев в военных действиях на территории СССР, разделение побежденной Германии на два государства и начало холодной войны. Установление и подтверждение архивными материалами характеристики лагерного общества как социума. Определение количественных данных и составление просопографического образа военнопленного.
Ключевые слова: Вторая мировая война, военнопленные, лагерь военнопленных, немцы, Германия, СССР, репатриация.

Кіріспе

Екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы өзекті тақырыптардың бірі – соғыс тұтқындарының мәселесі. Тақырыптың гуманистік маңыздылы мәселенің өзектілігін айқындайтын басты көрсеткіш. Тұтқын мәселесінің өзектілігі соғыстан кейін артты. ГФР мен ГДР-дағы соғыс тұтқындары мәселесі саяси маңызға ие ерекше мәселеге айналды. Бұл мәселеде екі Германия ынтымақтаса әрекет етті. ГДР 1955 жылдан бастап, соғыс тұтқындары мәселесі бойынша КСРО бастамаларын бірнеше рет абайлап тежеуге тырысқанымен, бұл мәселеде ойдағыдай нәтижелерге жете алмады. 1969 жылы Вилли Брандт Герман Федеративті Республикасының ресми ұстанымы бойынша соғысқа қатысты бірқатар мәселелерге, соның ішінде репатриация нәтижелері туралы саяси мақсатпен жүзеге асырылатын ақпаратқа шектеулер қоюды дұрыс деп есептеді. Баспасөз беттеріндегі ашық пікірлер астары саясиланған тұтқын мәселесін одан әрі шиеленістіреді деп қауіптенді (Карель, Беддекер, 2004). Соғыс тұтқындары мен тұтқын мәселесінің әртүрлі астарларын зерттеушілер, ГДР жетекшілігін КСРО ұстанымдарына нақты қарсылық көрсетпеді және кейіннен тұтқындарды босату нәтижелерін өз саясатының табысы ретінде көрсетуге тырысты деп кінәлады (Zwischen den Front des Kaltes Krieges, 1995; Reichelt, 2007).

Германияның екіге бөлінуіне орай, соғыс тұтқындары мәселесінің саяси астары жаңа сипатқа ие болды және тарихи зерттеулерде қарастырылмады. ГФР-да бұл мәселе тек Конрад Аденауэрдің Мәскеуге сапарымен байланыста ғана айтылды. И.Сталин өлгеннен кейін ғана Германияның Социалистік Біртұтас партиясы (СЕПГ) соғыс тұтқындары мәселесін көтеруге мүмкіндік алды. 1957 жылға дейін ГДР-ды айтпағанның өзінде, ГФР-дың ішкі және сыртқы саясатында соғыс тұтқындары мәселесін көтеру сирек кездесті.

1957 жылы Бундестагтың шешімі бойынша Гейдельберг университетінің тарихшысы және әлеуметтанушы Эрих Машке басшылығымен «Әскери тұтқындар тарихы бойынша ғылыми комиссия» құрылды. Комиссияның негізгі мақсаты – тұтқындалу процесінің әлеуметтік, психологиялық және тарихи салдарын анықтау еді.

Бұл комиссияның жұмысынан соғыс тұтқындарының туыстары және жалпы неміс қоғамы көп нәтижелер күтті. Ғылыми комиссия кең ауқымды тұжырымдар жасады, неміс әскерилерін тұтқындау мәселесінің көп қырлы астарларына егжей-тегжейлі, негізделген баға берді. Соған қарамастан, Германияның екі мемлекетінің жетекшілері комиссия жұмысына аз көңіл бөлді. Комиссия нәтижесі бойынша жарыққа шыққан құжаттар көпшілікке таратылмады, қоғамның басым бөлігіне қолжетімсіз болды. Зиялы қоғам өкілдерінің арасында ғылыми талқылау болмады. 22 томнан тұратын толық жинақ кейбір федералдық мекемелердің кітапханаларына ғана келіп түсті. Ұзақ уақыт бойы комиссия нәтижелері ресми түрде құпия материалдар деп саналды (Sinn und Aufgabe der Kriegsgefangenendokumentation, 1962).

Әдістеме

Мақалада көтерілген мәселенің сипаты пәнаралық әдістерді қолдануды қажет етеді. Деректер арқылы тарихи оқиғаларды қалпына келтіріп, себептері мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін тарих ғылымының ретроспективті, типологиялық, мәселелік, хронологиялық әдістері мен принциптер жүйесі пайдаланылды. Тұтқындағы адамның әлеуметтік кеңістігіндегі субъективті тәжірибесі, мінез-құлқының, адами құндылықтарының өзгеруі биография әдісі арқылы көрсетілді. Бұл тәсіл тұтқындардың естеліктерін, күнделіктерін, мемуарларын талдауда қолданылды. Дискурстік талдау және тарихи герменевтика тәсілі де зерттеуде маңызды рөл атқарды. Просопографиялық, антропологиялық тәсілдер жеке тұлғаны (тұтқынды) тарихтың субъектісі ретінде алып, олардың күнделікті өмірін, мәдениетін, тәжірибесін және өзара әрекеттесуін зерттеуге мүмкіндік берді.

Мемлекет саясатының жалпы тұжырымдамасындағы соғыс тұтқындарына қатысты мәселенің орнын нақтылайтын жүйелік тәсіл қолданылды. Ресми-құқықтық әдіс арқылы «соғыс тұтқындарын ұстау тәртібі», «соғыс тұтқындарын қажеттілігімен қамтамасыз ету» сияқты ұғымдардың сипаты анықталды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс әскери тұтқындарға қатысты халықаралық конвенциялардың нормалары мен кеңестік құқықтық актілердің нормаларын салыстыруға мүмкіндік берді.

Мақаланың *деректік базасы* Герман Федеративтік Республикасында, Ресей Федерациясында жарияланған деректер жинағы мен архив қорларының құжаттарынан тұрады. Герман Федеративтік Республикасында соғыс тұтқындарына қатысты жарияланған құжаттардың ішінде құндылығы жағынан Дортмунд университетінің Шығыс Европа институты жариялаған деректік құжаттар сериясы ерекше орында. Бұнда неміс соғыс тұтқындарын қабылдау және орналастыру мәселелері, неміс және кеңес органдарының қызметі мен қарым-қатынасы жан-жақты ашылған (Die Vertriebenen in der SBZ/DDR, 2003). Германияда жарық көрген келесі маңызды дерек – «Грюнфельд лагерінің қызметі туралы есеп». Бұл деректі Федералдық архивтің «Неміс қоныс аударушыларының Орталық кеңсесінің» қорларынан Франкфурт (Одер) тарихи қоғамы тауып, жариялауға дайындаған. Құжат лагерь қызметкерлерінің бірі жазған тікелей қатысушының куәгерлік мәлімдемесі (Rösch, 1998).

XXI ғасырдың басында Конрад Аденауэр қорының қолдауымен КСРО лагерлерінде болған неміс тұтқындары туралы деректер жинағы жарық көрді (Forschung und Quellen zur Zeitgeschichte, 2000; Borchard, 2000). 2010 жылы Ресей және Германия ғалымдарының бірлескен жұмысы нәтижесінде Кеңес Одағындағы неміс соғыс тұтқындары орналасқан лагерьлер тізімі жасалды. Бұл мәліметтер Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві (РГВИА) қорларынан алынды (Föderale Archivagentur der Russischen Föderation, 2010).

Мақалада пайдаланылған деректердің келесі тобына КСРО лагерлерінде отырған тұтқын немістердің естеліктері, мемуарлары, күнделіктері жатады. Жеке текті құжаттар соғыс тұтқындарының психологиясы, лагерь қызметкерлерімен қарым-қатынасы, тұтқын мен жергілікті халықтың байланысы туралы ақпарат береді (Mein Tagebuch, 1984). Соғыс тұтқындары өз естеліктерінде тікенекті сымның артындағы өмір сүру жағдайларын баяндайды, кеңестік зауыттардағы еңбек процесін сипаттайды (Golwitzer, 1956). Тұтқындар мен жергілікті халық арасындағы күрделі өзара әрекеттесудің сипатын ашады (Wolf Hans-Jofchim, 1996). Жеке текті құжаттар әскери тұтқынның басынан өткерген өмірін өз аузымен баяндауы арқылы құнды. Бұндай құжаттарда тұтқын өмірінің шынайы мазмұны өңдеусіз беріледі (Heyden, Waterstraat, Wer, 2002). Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарының неміс тілінде жазылған хаттарын жинақ ретінде шығару мемуарлық сипаттағы құжаттардың қатарын молайтты (Walter, 1969).

Деректердің келесі тобын қамтитын мемуарлық естеліктер соғыс жағдайы, тұтқынға түсу, репатриация туралы құнды ақпарат береді (Шрейдербауер, 2008; Фертен, 2009; Липпих, 2009; Борн, 2009). Соғыс тұтқындарының мемуарлық естеліктері тұтқындағы адамның тарихи оқиғаларды өз деңгейінде қабылдап, талдауына мүмкіндік берді. Олардың естеліктері тұтқындағы күнделікті өмірдің әрқилы аспектілерін ашты. Соның ішінде, отанына оралу барысында кездескен қиындықтар мен оларды шешу жолдары және әлеуметтік ортаға бейімделу барысы сөз болды (Wigmans, 1973; Einsiedel, 1985; Zapf, 1997; Krebs, 2014; Sasse, 2007).

Соғыс тұтқындарына қатысты мақалада пайдаланған келесі дерек, Ресей Федерациясында, Белоруссияда ХХ ғасырдың 90-шы жылдары мен ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында жарық көрген құжаттар жинағы (СССР и Германский вопрос, 1996; Военнопленные в СССР, 2000; Военнопленные. Kriegsgelangene, 2003). Архив құжаттарына келер болсақ, мақалада Талдықорған қаласындағы Жетісу облысының Мемлекеттік Архивінің қорынан Коммунистік Партияның соғыс тұтқындарымен жүргізген идеологиялық жұмыстары туралы материалдар (Государственный Архив области Жетысу. Ф. 529-П. Д. 11. Л. 160) және Қазақстан Республикасының Президенті Архивінің 2006-2008 жылдары құпиясыздандырылған «Ерекше папкаларының» материалдары (Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 5Н. Оп. 1/1. Д. 1384. Л. 2.) пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Мәселенің тарихнамасы қазақстандық, кеңестік және шетелдік зерттеулерден қалыптасты. *Кеңестік* тарих ғылымында әскери тұтқындар тарихын зерттеу қырғи-қабақ соғыс жағдайында жүргізілді. Осы уақыт аралығында тарих ғылымы этноцентризмнің әсерімен дамыды, яғни, тарихты әр халық соғыс кезінде басынан кешкен трагедиясының ықпалымен жазды. Кеңес ғалымдары идеологиялық ұстаным рұқсат еткен – тұтқындарға медициналық көмек, антифашистік қозғалыс, Қызыл Крест тақырыптарының шеңберінде зерттеу жүргізді.

1940 жылдардың соңы мен 1950 жылдардың басындағы кеңес ғылымы, КСРО-ның шетелдік әскери тұтқындарға қатысты саясатының мазмұны гуманистік сипатта болғанын және неміс әскери тұтқындарын репатриациялау мәселесі, КСРО-ның халықаралық конвенциялар мен келісімдердің ережелерін қатаң сақтауының дәлелі болғаны туралы тезисті негіздеді. 1949 жылы әскери тұтқындар мен интернацияланғандар істері жөніндегі бас басқарма (ГУПВИ) Берлинде КСРО-ның шетелдік әскери тұтқындарға қатысты саясаты мазмұнының гуманистік сипатын дәлелдейтін мемуарлық сипаттағы құжаттар жинағын шығарды. КСРО лагерлерінде тұтқында болған неміс әскерилерінің күнделікті өмірін халықаралық гуманитарлық құқық нормаларына сәйкес деп көрсетіп, репатриацияны жеңімпаз елдің бұрынғы жауларына деген ізгі ниеті ретінде сипаттады (Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1948). Бұл мемуарлық естеліктер жинағы тек неміс тілінде ГДР-де жарық көрді, КСРО аумағында жарық көрмеген.

Кеңес мемлекетінің шетелдік тұтқындарға қатысты саясатының гуманистік сипатын негіздеген заңгер ғалым А.Амелин мен демограф Б.Урланис еңбектері (Амелин, 1954; Урланис, 1998). 1960 жылдар аралығында соғыс тұтқындары мәселесі бойынша кеңестік тарихнама идеологиялық және саяси себептерге орай екі тақырыпты зерттеді. Оның бірі антифашистік қозғалыс болса, екіншісі, КСРО-дағы соғыс тұтқындарына көрсетілген медициналық көмек тақырыптары еді (Бланк, 1969). 1970-1980 жылдары тұтқын және репатриация мәселелері бойынша жарық көрген зерттеулерде идеологиялық ұстаным өз жалғасын тапты (Ржевский & Иваницкий, 1978; Васильев, 1978; Мельничук, 1981).

1990 жылға дейін әскери тұтқындар мәселесі соғыс тарихының ең аз зерттелген мәселелерінің бірі болды. Соғыс тұтқыны мәселесі идеологиясыз ұстаным тұрғысынан қарқынды түрде 1990 жылдан бастап зерттеле бастады. Зерттеушілер бұрын құпия болған архив құжаттарына қол жеткізді және пікір алмасу мүмкіндігіне ие болды. Қайта құру және жариялылық саясатымен басталған КСРО-дағы жаһандық өзгерістер әскери тұтқындарды зерттеуде жаңа дәуірдің басталуын белгіледі. 1990 жылдардағы түбегейлі өзгерістер – КСРО-ның ыдырауы, Германияның бірігуі, бұрын құпия деп танылған құжаттарға қол жеткізуге мүмкіндік берген демократиялық реформалар – әскери тұтқындар тақырыбына зерттеушілердің қызығушылығын арттырды. КСРО-дағы шетелдік әскери тұтқындар мәселесінің әртүрлі аспектілерін жаңа ұстаным негізінде зерттеуге мүмкіндік пайда болды (Земское, 1990; Семиряга, 1995). 1990 жылдардағы зерт-

теушілердің көпшілігі «немістердің соңғы әскери тұтқындарының» тағдырына назар аударды. Аталмыш тақырыпты халықаралық дипломатиялық астарда зерттей бастады (Кампхаузен, 1999; Конасов, 1997). Әскерилерді тұтқындау мәселесі дипломатия, құқық және саясат аспектілерінің кешенінде гуманистік тұрғыдан қарастырылды (Конасов, 1996).

Батыс тарихнамасы. Германия зерттеушілері өздеріне қолжетімді деректерді талдауда айтарлықтай жетістіктерге жетті және соғыс тұтқындарының естеліктері мен ауызша тарихтың мүмкіндігін пайдаланды. КСРО-ның гуманистік құқықты бұзуы туралы тезисті алғаш рет 1953 жылы неміс ғалымы Г.Арицт негіздеді. Г.Арицт Кеңестер Одағының мерзімді басылымдарынан алынған ақпаратқа сүйене отырып, Шығыс майданда тұтқынға түскен неміс әскерлері мен офицерлерінің жалпы саны кемінде 1,2 миллион адам болған,-деген пікір білдіреді (Аритц, 1998). Кеңестік Ақпарат Бюросы мен Германия Бас Штабының бастығы Ф. Гальдердің «Соғыс күнделігіне» және Германияға оралған неміс тұтқындарымен сұхбаттарға сүйене отырып, репатриация нәтижелері бойынша қорытындылар жасалды (Böhme, 1966). 1970 жылдары Германияда тұтқын мәселесін зерттеуге қызығушылық арта бастады. 1978 жылы Германиядағы кеңестік әскери тұтқындар туралы еңбек жарық көрді (Streit, 1978).

1990 жылдардың соңындағы зерттеулер Кеңес Одағының әскери тұтқындарға қатысты саясатын сипаттай отырып, заңдылық пен тәртіптің сақталмағанын атап өтті (Bonwetsch, 1993; Goeken-Heide, 1998).

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін неміс соғыс тұтқындарының отанына оралу барысындағы қиындықтары туралы еңбектер жарық көрді. Кеңес Одағының тұтқын мәселесіне қатысты саясатына және неміс әскери тұтқындарын отанына қайтару мәселесіне қатысты сыни көзқарасты АҚШ тарихшысы А. Смит өз еңбектерінде ашық негіздеді. Кеңес Одағының неміс тұтқындарын 1948 жылдың 31 желтоқсанына дейін Отанына қайтаруға кемінде алты рет уәде бергенін А.Смит КСРО-ның кінәсі ретінде көрсетеді (Smith, 1985). А. Смит тағы бір еңбегінде КСРО лагерлерінде болған неміс тұтқындарының саны туралы деректерге күмән келтіре отырып, КСРО-ның одақтастары Англия мен АҚШ әскери биліктерін, жаппай тұтқындау кезеңінде неміс әскерилерінің жеке тізімін жасауды ұйымдастырмағаны үшін кінәлайды (Smith, 1992).

1980 жылдардағы неміс тарихнамасының өкілі А.Леманн Кеңес Одағының лагерлерінде болған тұтқындардың орналасу жерлерін анықтады, репатриацияны адам тағдарының өткені мен болашағын жалғастыратын көпір ретінде қарастырды (Lehmann, 1986).

Австриядағы «Людвиг Больцман атындағы соғыс салдарын зерттеу институтының» ғалымдары соғыс тұтқындары мәселесін зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Әсіресе, С. Карнердің еңбегі ерекше бағаланады (Karner, 1995). Автор тұтқындалуды адам өміріндегі ең драмалық сәттердің бірі ретінде қарастырады.

Неміс зерттеушілерінің арасында А.Хильгердің еңбегі назар аударарлық. А.Хильгер, соғыстан кейін тұтқындардың тағдырын шешкен тұлғалардың қызметін анықтау барысында Молотовтың рөлін көрсетеді (Hilger, 2000). Автордың неміс соғыс тұтқындарының репатриациясының кешіктірілу себептерін зерттеген еңбегі 2005 жылы жарыққа шықты (Hilger, 2005).

Неміс және Ресей мұрағаттарындағы дереккөздердің егжей-тегжейлі талдануы ерекше қызығушылық тудырады (Lang, 1981). Тұтқын мәселесінің саясилануы мен қырғи-қабақ соғыс мәселесі Германия архивтерінен алынған құжаттар негізінде зерттелді (Ihme-Tuchel, 1994).

Қазіргі уақытта Екінші дүниежүзілік соғыстың әскери тұтқындары мәселесі тарих ғылымының қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі. (Gefangenschaft und Heimkehr sowjetischer und deutschen Soldaten, 2005). Әскери тұтқындарды отанына қайтару мәселесінің қиындығы мен тұтқындардың әлеуметтік ортаға бейімделуі зерттеліп отыр (Всеволодов, 2010; Ряжских, 2010).

XXI ғасырда соғыс тұтқындарына қатысты зерттеулердің бағыттары өзгере бастады. Тұтқындардың күнделікті өмірі, денсаулығы, травма алуы, өлім-жітім мәселесі, медициналық қызмет, өндірістегі еңбек көрсеткіштерінің тұрмыс жағдайына ықпалы, идеологиялық жұмыс сияқты мәселелер зерттеле бастады. Посткеңестік елдердің зерттеушілері де тың архив құжаттары шеңберінде соғыс тұтқыны мәселесінің жаңа қырларын аша бастады (Шарков, 2003; Власть и общество в условиях диктатуры, 2009). Зерттеушілер, 1949-1950 жылдар аралығында КСРО лагерлерінде тұтқында болған неміс әскери тұтқындарын соттау және бұрынғы әскери тұтқындардың ақталуы сияқты аспектілерге тоқталады. Қазақстан тарихнамасында Г.К.Кокебаева Екінші дүниежүзілік соғыс пен репатриация мәселелеріне зерттеулер жүргізді (Кокебаева, 2009).

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін соғыс тұтқындары қырғи қабақ соғыстың кепіліне айналды. Қырғи-қабақ соғыс аясында еріксіз босқын сатысына өткен, қоныс аударған адамдардың жағдайы мен осы мәселеге қатысты халықаралық процеске Ресей ғалымдары тарапынан кешенді талдау жүргізілді (Заложники холодной войны, 2024).

Сонымен, соңғы 15-20 жылда әскери тұтқындар мәселесінің көпқырлы астарлары зерттеу аймағына айналған. Мәселе жүйеленіп, әскери тұтқындарды ұстау және олардың қажеттілігін қамтамасыз ету, еңбек ресурстарына пайдалану, медициналық көмек көрсету, саяси жұмыстар жүргізу және басқа да жеке аспектілер зерттеу нысандарына айналды. Бұл мәселелер кешені КСРО-дағы соғыс тұтқындары мәселесін зерттеудің тың тақырыптарын қалыптастырды.

Талқылау және нәтиже

Соғыс тұтқыны мәселесінің саясилануы. 1946 жылдың наурыз айында Черчилль Фултондағы сөзінде қырғи қабақ соғыстың басталғанын жариялап, бұрынғы одақтастар арасындағы қарым-қатынасқа, сондай-ақ жеңілген Германияның әскери тұтқындарына қатысты мәселеге түбегейлі өзгеріс әкелді. Енді тұтқын мәселесінің мазмұны саяси сипатқа ие болды (Черчиль, 2018).

Халықаралық Конвенция бойынша әскери тұтқындарды ұстаудың негізгі мақсаты –соғыс қимылдарына жау әскерлерінің одан әрі араласуына жол бермеу болып табылады. Яғни, соғыс қимылдары тоқтатылғаннан кейін, жауласушы екі тарап, тұтқындалған әскерилердің тағдырын тез арада шешуі қажет еді. КСРО екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарын 1956 жылға дейін ұстады. Бұл кезде соғыстың аяқталғанына 11 жыл уақыт өткен.

1950 жылы әскери тұтқындар мәселесіне қатысты Батыс Германияда жүргізілген сауалнама бойынша респонденттердің 40 пайызы әскери тұтқындар мәселесінің өздеріне тікелей қатысы бар екенін айтқан. 1950 жылы КСРО лагерлерінде отырған немістердің саны шамамен 3 млн жуық адам болды (Föderale Archivagentur der Russischen Föderation, 2010). Осы фактор ГДР мен ГФР мемлекеттерінің үкіметі үшін соғыс тұтқындарын елге қайтарудан асқан өзекті мәселе болмағанын анық көрсетті.

КСРО лагерьлерінде тұтқында отырған әскерилердің тағдыры бір қарағанда Лондон, Париж және Вашингтон сыртқы істер министрліктері үшін өте маңызды болып көрінді. Жеңіске жеткен одақтас державалар, әскери тұтқын мәселесі күн тәртібінде басымдылыққа ие деп жариялады. Іс жүзінде одақтас державалардың дипломаттары мен саясаткерлері әскери тұтқындар мәселесіне келгенде ұзақ уақыт бойы үнсіздік сақтады. Бұрынғы одақтастар арасындағы қырғи-қабақ соғыс, әскери тұтқындар мәселесін адам тағдырынан саяси мәселеге айналдырды. Соғыс біткеніне он жыл өтсе де КСРО лагерлерінде отырған мыңдаған тұтқын үшін бұл мәселе шешілмейтін трагедия болды. Мемлекет тарапынан қорғаусыз қалған соғыс тұтқындарының жағдайы барлық гуманистік сипатынан айырылды. Соғыс тұтқындарының туыстарына, Қызыл Крест сияқты халықаралық гуманитарлық ұйымдарға соғыс тұтқындарының саны, олардың жасы, кәсібі, шені туралы ақпарат алу өте қиын болды.

Кеңес Одағының соғыс аяқталғаннан кейін де мыңдаған әскери тұтқындарды ұстау себептерін талдаған неміс зерттеушілері КСРО-ның тұтқындарға қатысты саясатының ерекшеліктерін түсінуге тырысты. Әскери тұтқындардың кәсіби біліктілігін, әскери шендерін де талдады. Неміс тарихшыларының зерттеуі бойынша, соғыс барысында және соғыс аяқталған жылдары Кеңес Одағында шоғырланған әскери тұтқындардың жас шамасы 25 жастан 40 жасқа дейін болған. Зерттеу нәтижесі бойынша 1954 жылы 50 және одан жасы үлкен соғыс тұтқындарының саны орташа көрсеткіштен жоғары болып кеткен. Яғни, 1950 жылға дейін Кеңес Одағы негізінен 50 жасқа дейінгі тұтқындарды босатқан. 1954 жылы КСРО лагерлерінде отырған тұтқындардың арасында өнеркәсіп, қолөнер және ауылшаруашылық мамандарының үлесі 42 пайызды құраса, 65 пайызы қатардағы жауынгерлер мен сержанттар болғаны талдау барысында анықталған (Sowjetunion 1949-1955 Kriegsgefangene, 1995).

КСРО соғыс тұтқындарын ұстаудың ұзаққа созылуын жұмыс күшінің жетіспеушілігімен, қираған құрылыстарды қайта қалпына келтіру үшін жұмыс қолының қажеттілігімен түсіндірді. Халықаралық ұйымдарға соғыс тұтқындарын жеңілген елдің төлейтін репарациясының бір түрі ретінде көрсетті. Неміс ғалымдары зерттеу қорытындылары арқылы бұл пікірге күмән тудырып, КСРО-ның неміс соғыс тұтқындарын ұзақ ұстауының негізгі себебі, жұмыс күшінің қажеттілігі емес, саяси себеп, яғни, қырғи-қабақ соғыстың тұтқындарға тигізген кері әсері деп

дәлелдеді. Бұл адамгершілік ұстанымдарына сай емес еді.

Соғыс тұтқындары лагерлеріндегі еңбек түрлері мен тұрмыс жағдайлары. Сталин Тегеран конференциясында соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру жұмыстарына шамамен 4 миллион әскери тұтқындарды тарту жоспарын айтты. Ұлыбритания да немістердің соғыс тұтқындарын Германиядан репарация алу мақсатында пайдалану қажеттілігін атап көрсетті (Советский Союз... Сборник документов, 1978). Территориясы қирамаған және адам шығыны салыстырмалы түрде аз болған АҚШ үшін бұл мәселе айтарлықтай маңызға ие болмады.

Кеңес Одағындағы әскери тұтқындардың тұрмыс жағдайлары лагерь ерекшелігіне байланысты болды. Лагерь әкімшілігі мен саяси бөлім, билік құралдары арқылы тұтқындардың өміріне тікелей әсер ете алды. Лагерде атқаратын жұмыстың түрі мен ауыртпалық деңгейі, қарқындылығы, тамақтың сапасы, күзетшілердің мінезқұлқы тұтқынның өмір сүру сапасына тікелей әсер етті. Бұл көрсеткіштер 1947 жылға дейін нашар деңгейде болды. Азық-түліктің жеткіліксіздігі, гигиеналық жағдайдың болмауы тұтқынның физикалық жағдайының нашарлауына және кейбір жағдайларда эпидемияға алып келді.

1949-1950 жылдары Батыс елдерінің бұқаралық ақпарат құралдарында КСРО-ның тұтқындарға қатысты саясатын айыптайтын жарияланымдардың көбеюі арқасында тұтқындарға деген қарым-қатынас біршама жақсарды. КСРО тұтқындарға қатысты Кеңес Одағының пенитенциарлық жүйесінің прогрессивті және гуманистік сипатын көрсеткісі келді. КСРО билігі лагердегі өлім-жітім деңгейін азайту үшін шаралар қабылдай бастады. Дегенмен, тұтқын жағдайын тез арада түзету мүмкіндігі шектеулі еді. Себебі, соғыстан кейін КСРО-да азық-түліктің жетіспеушілігі орын алды. КСРО лагерлерінде отырған соғыс тұтқындарына азық-түлік жетіспеушілігі көп қиындықтар әкелді. Тұтқын күнделіктерінде бұл қиындық эмоционалды түрде көрініс алған: «Лагердегі өміріміз «тамаққа» байланысты деп сипаттауға болады, егер оны «тамақ» деп атауға болатын болса... Біз ашыққандықтан, бір мезгіл тамақтан екіншісіне дейін өмір сүреміз, бірақ ешқашан қанағат сезіміне жете алмаймыз. Бүгін таңертең біз пияз қосылған су іштік. Шахтаға түсетін жолдастарымыздың көрінісі күн сайын нашарлап барады. Мұндай тамақпен жұмыс істеу мүмкін емес. Ауру адамдардың саны күн сайын артып келеді, және жұмысқа шыға алмайтындардың саны да ұлғаюда. 11 сәуір 1945 жыл, сәрсенбі. Кешеден бері тамақ ретінде аршылмаған және езілген картоптан тұратын тамақ берілді. Бұл тағам пияз қосылған сумен салыстырғанда тойымды» (Mein Tagebuch, 1984). Кейбір жағдайларда, халыққа берілетін азық-түлік көлемі тұтқындарға берілетін азық-түлік көлемінен сәл ғана артық еді. Сондықтан, тұтқындар арасындағы шығынды азайтудың басқа жолдары қарастырылды. Әлсіреген тұтқындар оңалту лагерлеріне жіберілді, ол жерде мәжбүрлі жұмыстан босатылды, қарапайым медициналық көмек көрсетілді. Жұмысқа жарамды тұтқындар еңбек нормаларын орындаған жағдайда аздаған еңбекақы алды. Бұл тұтқындарға қосымша азықтүлік сатып алуға мүмкіндік берді.

Почта қызметі де жақсартылды, кейбір тұтқындарға туыстарынан азық-түлік пакеттері келді. Туған-туыстарынан келген хаттар тұтқындарға болашаққа деген үміт сыйлады. Осы шаралардың нәтижесінде 1949 жылға қарай тұтқындардың денсаулығы айтарлықтай жақсарды. Тұтқындар арасында дистрофия азайды. Күзетшілер тарапынан тұтқындарға қатыгездікпен қарау 1950 жылдан кейін айтарлықтай азайғанын, лагерь қызметкерлерінің қарым-қатынасы жақсарғанын бұрынғы тұтқындар өз естеліктерінде көрсетеді (Einsiedel, 1985).

Лагерьдің күнделікті өмірінде еңбек міндеттері ерекше рөл атқарды. Соғыстан кейінгі алғашқы жылдары тұтқындардың географ, топограф, қару-жарақ инженерлері сияқты кәсіби біліктілігі әскери мақсаттарда пайдаланылды. Тұтқындардың арасындағы мықты неміс мамандарын торпедалар, ұшақтар сапасын жетілдіруге, басқа да әскери құрылғылар әзірлеуге, соғыс операцияларын жүргізу әдіснамасын жетілдіру жобаларына тартты. Лагердің қатал өмірін жеңілдету үмітімен тұтқындар мәжбүрлі немесе ерікті түрде кеңес үкіметімен ынтымақтастық жасады. Жоғары кәсіби біліктілігі жоқ тұтқындардың басым көпшілігі айтарлықтай физикалық күш-жігерді қажет ететін құрылыс, тау-кен жұмыстарына, ағаш кесуге, карьер қазуға пайдаланылды. Жұмыстың ауырлық деңгейін тұтқын күнделіктері арқылы бағалауға болады: «24 қараша. Соңғы 24 сағат ішінде тағы екі тұтқын қайтыс болды. Олардың бірі өкпе абсцессімен ауырды. 10 қаңтар, бейсенбі. Біз таңғы сағат 4 пен 5 аралығында оянамыз. Содан кейін 700 грамм нан үшін күрес басталады. Бұл нан таңғы ас ретінде беріледі. Күзет бекетінің алдында тағы бір жағдай орын алды. Біз он рет тексеру-

ден өтеміз, сондықтан суық желдің өтінде ұзақ уақыт тұруға мәжбүр боламыз. Сағат 7:30 шамасы, әлі де қараңғы. Шахта мұнаралары алыстан көрінеді. Шахтаға кірген сәт түрмеге кіргендей әсер қалдырады. Бұл сезім біздің нақты өмірлік жағдайымызбен сәйкес келеді, себебі бұл жерде бізді тек ауыртпалық пен азап күтіп тұр» (Mein Tagebuch, 1984).

Жұмыстан бас тарту өте сирек кездесетін, себебі мұндай әрекеттер қатаң жазаланды және тұтқынды жағдайы әлдеқайда қатал түзету лагеріне ауыстырды. Мәжбүрлі еңбек тұтқынға аштықты, уайымды, жақындарына деген сағынышты және болашаққа деген белгісіздікті жеңілдетуге көмектесті. Лагерь аумағынан тыс жерде жұмыс істеу тұтқындардың бейбіт тұрғындармен араласуының жалғыз мүмкіндігі болды. Бұндай кездейсоқ байланыстар тұтқынның бейбіт тұрғындарға қатысты оң көзқарасының қалыптасуына ықпал етті: «Бүгін жолдастарым шахтаға түсуге дайындалып жатыр. Олар жыртық күртешелер мен болат дулығаларды киеді. Олардың арасында орыс жұмысшылары да бар. Киімдері біздікіне ұқсас, бірақ физикалық тұрғыдан олар мықты көрінеді. Көпшілігінің сыртқы келбеті үйлесімді, ал кейбіреулерінің моңғолдық бет-бейнесі айқын байқалады. Жұмысшылар арасында белгілі бір достық қарым-қатынас байқалады, алайда бізге де және оларға да өзара байланыс орнатуға тыйым салынған» (Mein Tagebuch, 1984). Тұтқыннан оралған көптеген әскерилердің естеліктерінде орыс халқына деген ашық менмендік те көрініс алып отырған.

Аз болса да жалақыға жұмыс істеу тұтқынға азық-түлік жағдайын сәл жақсартуға мүмкіндік берді. Тұтқынның тапқан ақшасына қосымша тамақ сатып алу мүмкіндігі пайда болды.

Арнайы білімі немесе дағдылары арқасында қарапайым өмір сүру деңгейін қамтамасыз еткен немесе лагерь қызметкерлерінің оң қарым-қатынасына ие боған тұтқындар болды. Лагерь әкімшілігінің көзіне ерекше қызметі арқылы түскен және осы әрекеті арқылы қалаулы қызметке ие болған тұтқындар ас үй жұмыстарына орналасты. Дәрігерлер, шаштараздар және әскери салада арнайы білімі бар тұтқындар лагерь әкімшілігі тарапынан артықшылыққа ие болды. Антифашистік ұстанымымен ерекшеленген адамдар да бригада командирі лауазымына ие бола алатын. Екінші жағынан, арнайы кәсіби дағдылары немесе білімі жоқ, туыстарынан қосымша азық-түлік көмегін алмайтын және лагерь тәртібіне толық бағынбайтын әскери тұтқындар да кездесті. Аталған санаттағы тұтқындар бригада командирлері мен лагерь әкімшілігі тарапынан жүйелі түрде қысым мен кемсітушілікке ұшырады.

Лагерь жағдайындағы мәдени және өзге де демалыс шаралары белгілі бір дәрежеде тұтқындардың күнделікті өміріндегі психологиялық ауыртпалықты жеңілдетуге ықпал етті. Алайда «демалыс» ұғымын шартты түрде қарастырған жөн. Демалыс шаралары лагерьдегі күнделікті өмірдің шектеулі уақыт аралығында және қатаң бақылау жағдайында жүзеге асырылды. Лагерь әкімшілігі мәдени іс-шаралардың мазмұнын цензурадан өткізді.

Лагердегі мәдени өмірдің негізгі екі формасын бөліп көрсетуге болады. Біріншісі, әскери тұтқындардың өз бастамасымен ұйымдастырылатын стихиялық мәдени шаралар. Бұған спорттық іс-шараларды өткізу жатты. Лагерь басшылығы мен уәкілетті органдар ұйымдастырған шаралар анағұрлым басым рөл атқарды. Іс-шаралардың саяси бағыттылығы айқын байқалды. Бұл факторды архив құжаттарынан көре аламыз: «Партия тарихына қатысты саяси мектеп пен 3 үйірме ұйымдастырылды. Үйірмеге 143 тұтқын тартылды. Олардың 22-сі большевиктік теорияны өз бетінше оқып үйреніп жүр» (Государственный Архив области Жетысу. Ф. 529-П. Д. 11. Л. 160.). Идеологиялық мазмұндағы дәрістер тұтқындардың басым бөлігіне елеулі ықпал ете алмады. Көптеген әскери тұтқындар ашық сипаттағы саяси насихатқа қарсы көзқараста болды.

КСРО лагерлерінің сипаты Батыс елдеріндегі соғыс тұтқындары лагерлерінде болған мүмкіндіктермен салыстыруға келмеді. Тұтқындар лагерьде тек тамақ жағынан қысымшылық көрген жоқ, рухани жағынан да қысым көрді. (Borchard, 2000). Тұтқындар интеллектуалдық аштықты физикалық аштықтан кем сезінбегенін атап өтеді: «4 сәуір, сәрсенбі. Әр күн мағынасыз болып көрінеді. Әскери тексерістен басқа ешқандай интеллектуалды ынталандыру жоқ» (Mein Tagebuch, 1984).

К.Аденауер Мәскеуге барғанан кейін соғыс тұтқындарына, әсіресе, «соғыс қылмыскерлері» ретінде сотталған әскерилерге қатысты рақымшылық жариялануы мүмкін,- деген хабарламалар лагерлер арасында жедел таралып, тұтқындардың үмітін оятты. Тұтқын күнделіктеріне қарасақ, 1955 жылы Кеңес Одағы мен Батыс Германия арасында халықаралық футбол матчының өтуі және радио арқылы тікелей трансляциялануы тұтқындар арасында айрықша

эмоционалды реакция туғызған ақпарат болған (Kriegsgelangene in der Sowjetunion, 1948). Екі ел арасындағы спорттық-мәдени шаралар репатриация мәселесінің шешілуін жылдамдатар деген сенім тудырды. Алайда неміс тұтқындарының отандарына қайту мәселесіне әлі де шектеу қойылған еді. Мәдени-спорттық байланыстарды дамыту, әскери тұтқындар мәселесін шешудің саяси астарын жұмсарта алмады.

Тұтқындардың туыстары әскери тұтқындар туралы, лагерлер туралы ақпаратты тек ресми дереккөздерден алды. Ақпарат жетіспеушілігінің орнын толтыру үшін билік органдары, іздеу қызметтері, қайырымдылық ұйымдары және туыстары тұтқыннан оралғандардан сұхбат алды. Тұтқыннан оралған әскерилерден алынған сұхбаттың мақсаты тұтқын лагерлеріндегі күнделікті өмір сапасын анықтау емес, көбінесе тұтқындардың тізімін анықтау мақсатын көздеді. Бұл әсіресе туыстарымен байланысын үзген немесе соғыс қылмыстары үшін сотталған, ұзақ жылдар бойы ақпарат беруге тыйым салынған әскери тұтқындар туралы мәліметтерді алу мақсатында жүргізілді. 1949 жылдың желтоқсанына дейін Қызыл Крест халықаралық гуманитарлық ұйымының іздеу қызметі шамамен 250 000 әскери тұтқыннан сұхбат алды. Сұхбат лагерьде адаммен көп араласу мүмкіндігі болған лагерь дәрігерлері, медицина қызметкерлері және басқа да ақпаратты көп біледі деген бұрынғы тұтқындар арасында жүргізілді. Осындай әрекеттер арқылы тұтқындардың орналасқан жері анықталды (Borchard, 2000).

Кеңес тұтқынындағы әскерилерге лагердегі жағдай туралы жазбаларды немесе өзімен бірге отырған тұтқындардың есімдерінің тізімін әкетуге рұқсат берілмеді. Күнделік жазуға тиым салынды. Сондықтан, бейбіт кезеңде күнделік жазу дағдысы болған тұтқындар күнделіктерін жасырын жазып, құпия сақтап отырды. Адами қасиеттердің жоғалуына ықпал ететін ортадағы тұтқынның күнделік жазу арқылы сырласуы, психологиялық тұрғыда өмірін жеңілдететін жалғыз құралы еді: «26 қаңтарда лагерге тексеру келді. Тінту кезінде табылған тұтқындардың жасырын ұстаған барлық заттары ұзын үстелге жиналды. Сол заттардың ішінде менің күнделігім, қалта пышағым, жеке естелік суреттерім болды. Күнделікте менің 297-ші лагерь нөмірім көрсетілген. Күнделікте қайтыс болғандардың есімдері де жазылған еді. Барлық заттар тергеуді сұмдық тәсілдермен ұйымдастыратын саясат пен идеологияны бақылайтын офицерге беріледі. Бұндай жазбалардың соңы қандай қиындықтарға әкелетінін мен толық түсіндім. Қорқыныш сезімі салдарынан мен төбелес шығардым. Қасымдағы тұтқынды бар күшіммен итеріп жібергенде, ол мені заттар жиналған үстелге лақтырды. Қатты лақтырғаны соншалық, үстел ортасынан опырылып сынып, заттар жан-жаққа шашылды. Апыр-топыр жағдайда, бақылау мүмкіндігінің азайғанын пайдаланып, заттардың ішінен күнделігімді қойныма тығып үлгердім. Күнделікті сақтап қалу мақсатында шығарған төбелесім үшін берілетін жазаға қуана дайын болдым» (Mein Tagebuch, 1984).

Бұрынғы соғыс тұтқындары болған оқиғаларды жадында сақталған ақпаратқа сүйене отырып баяндады. Сұхбат барысында нақты оқиғаларды еске түсіру ерекшелігі психологиялық қиындықтар туындатты. Зерттеуге қатысқан психологтар тұтқындардың белгілі бір оқиғаларды еске алу кезінде эмоцияларына сүйеніп, субъективті көзқараспен беретінін анықтады. Тұтқыннан оралған адам өзінің басынан өткен тәжірибесін қалпына келтіру барысында когнитивті ақыл-ой құрылымын пайдаланады, сондықтан, ақпаратқа адамның жеке менталдық қасиеттері ықпал етті. Бұл лагердің күнделікті өмірін қалпына келтіретін мәліметтің сапасына әсер ететін.

Күзетшілердің қатал қарым-қатынасы мен адами болмысқа кері әсер еткен жағдайлар тұтқын жадында психологиялық жара сипатында сақталып қалған. Мұндай тәжірибелер отанына оралған тұтқындардың естеліктерінде мүлдем жаңа психологиялық өлшемге ие болды: «24 қараша. Соңғы 24 сағат ішінде тағы екі жолдасымыз қайтыс болды. Олардың бірі өкпе абсцессімен ауырғаннан кейін ауруханада қайтыс болды. Өлікті жерлеу кезінде орын алған оқиғалар адамдық қасиетімізді төмендетіп, еңсемізді басты. Жерлеу рәсімін «өлім құсы» деп атап кеткен адам өткізді. Ол өлгендерді құрметтемейтін, рәсімді адами қасиеттерден алыс тәсілмен ұйымдастыратын. Табытқа өлікті киімсіз тастай салатын. Табыт өліктің бойынан қысқа болса, екі бүктеп жатқыза беретін. Бірақ, «өлім құсының» кеше өткізген жерлеу рәсімі бұрынғы қатігездіктерін басып озды. Күн аяз еді. Ол тұтқындар көр қазып болғанша өзі жылыну үшін мола басында тұрған ағаш кресттерді жұлып алып, отқа жақты» (Mein Tagebuch, 1984).

Соғыс тұтқындары үшін тұтқындалу процесі ерекше эмоционалдық және психологиялық өзгерістерді туғызды. Төзімсіз жағдайларда аман қалу үшін жасалатын әрекеттер тұтқынның жеке

қадір-қасиеті мен адами-моральдық қағидаларын шектеді: «27 қыркүйек, жұма. Қара жұма. Таңертең жолдасым 2-ші рота казармасының артында асылып қалған күйінде табылды. Үйықтап жатқанымда наным ұрланғанын таңғы ас кезінде білдім. Түскі асқа дейін тек сулы сорпамен шектелуге тура келді» (Mein Tagebuch, 1984). Адами қадір-қасиет пен адами-моральдық қағидалардағы өзгерістер тұтқынның отанына оралғаннан кейінгі ресоциализациясына әсер етті,-деген қорытынды шығарады соғыс тұтқыны мәселесін зерттеуші А.Хилгер (Kriegsgefangene des Zweiten, 2005).

Кеңес Одағынан соңғы әскери тұтқындар 1955-1956 жылдары оралды. Олардың көпшілігі тұтқында өткізген уақыттарын еске алып, халықаралық шарттар мен келісімдердің, халықаралық құқықтың тұтқын мәселесін шешудегі рөлі туралы мәселе көтерді. Халықаралық шарттар мен келісімдердің және халықаралық құқықтың мойындалған қағидалары тұтқындардың осы шарттар аясында өмір сүруін қамтамасыз ете алмаса, бұл шарттардың қажеттілігі қандай деген сұрақ қоғамда кең талқыланды.

Қорытынды

Кеңес мемлекетінің әскери тұтқындарға қатысты ұстанымы КСРО әскери доктринасының ажырамас бөлігі болды. Әскери тұтқындар мәселесі бойынша заңнамалық база 1928 жылы қалыптастырылды. Арнайы комиссия әзірлеген құжат жобасы «Әскерилерді тұтқындау кодексі» деп аталды (Конасев, 1996). Кеңес әскери доктринасын дамыту және соғыс тұтқындарына қатысты ішкі заңнамалық базаны қалыптастыру процесі соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын, әскери тұтқынға қатысты нормаларды түбегейлі жаңғырту қажеттілігіне сәйкес қалыптастырылды.

1929 жылдың жазында Женевада өткен халықаралық конференцияда әскери тұтқындарға қатысты жаңа Конвенция жобасы талқыланды. Саяси доктринасы «Әлемдік социалистік революцияның Лениншіл теориясы» болғандықтан, КСРО-ның халықаралық міндеттемелерге бағынуы міндетті емес деп саналды. Сондықтан, КСРО конференцияға қатысудан бас тартып, халықаралық шартқа қосылмады. 1930 жылдардың басында КСРО әскери тұтқындарға қатысты өз ұстанымын айқындап, ішкі заңнамасын халықаралық тәжірибеден айырып, ерекше құқықтық мәртебеге енгізді (Военнопленные в СССР, 2000). 1931 жылы Женева конвенциясына қарсы балама ретінде Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі «Әскерилерді тұтқынға алу туралы Ережені» бекітті. Женева конвенциясының 97-ші бабының негізгі идеялары, бұл Ереженің 45-ші бабына енгізілді. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен әскери тұтқындарға қатысты Кеңес Одағының ұстанымы әрі қарай нақтыланды. Бұл өзгерістер 1939 жылы 20 қыркүйекте КСРО Экономикалық Кеңесінің бекітуімен қабылданған жаңа «Әскери тұтқындар туралы Ережеде» ресми көрініс тапты. 1939 жылғы 20 қыркүйекте КСРО үкіметі әскери тұтқындарды экономикалық мақсатта пайдалану мүмкіндігін заң жүзінде бекітті. Әскери тұтқындарды ұстау мәселесін экономикалық сипатқа ауыстырды. Негізгі назар соғыстан зардап шеккен социалистік экономиканың ауыртпалығын азайтуға, тұтқындарды ұстау шығындарын оңтайландыруға және олардың өзін-өзі қамтамасыз етуін қалыптастыруға аударылды. Осылайша, тұтқындар ел экономикасын қалпына келтіруде қолданылатын маңызды экономикалық ресурс ретінде қаралды, соғыс шығындарын өтеудің бір механизміне айналды.

1943 жылдың қарашасында Сыртқы істер Халық Комиссариаты жанындағы «Залалды өтеу жөніндегі комиссия» төрағасы болып И.Майский тағайындалды. Ол тұтқындар еңбегін жеңілген Германиядан өтемақы алу құралы ретінде бекіткен адам еді. И.Майский мәжбүрлі еңбек арқылы «қайта тәрбиелеу» идеологиясының механизмін жүзеге асыруды да мақсат етті. 1944 жылы КСРО өзінің репарация бағдарламасын әзірледі. Онда «неміс жұмыс күші» маңызды пункт ретінде қарастырылды. Комиссия әскери тұтқындардың жұмыс күшін пайдаланудан 35-40 миллиард АҚШ доллары көлемінде пайда түсетінін болжады (СССР и германский вопрос, 1996).

Тұтқындарды КСРО-ның экономикалық аймақтарына бөліп орналастырды. КСРО-ның құрамындағы он бес экономикалық аймақ қатарында Қазақстан да бар еді. Пахта Арал, Алма-Ата, Өскемен, Спасск (Қарағанды), Ақтөбе, Ақмола, Лениногорск қалаларында 7 лагерь және 50 лагерь бөлімшесі болды (Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 5Н. Оп. 1/1. Д. 1384. Л. 2.).

Кеңестік тұтқындау саясаты 2,5 млн. неміс әскери тұтқынының өмірінен тұрды. Кейбір зерттеулер бойынша КСРО лагерлерінде отырған неміс соғыс тұтқындарының саны 3 миллионнан асады (Всеволодов, 2010). Зерттеушілер не-

міс соғыс тұтқыны отырған 2 125 лагердің санын анықтаған. КСРО-ның лагерлік басқару жүйесі туралы мәлімет ресми құжаттардың негізінде емес, отанына оралған 100 мың соғыс тұтқынынан алынған сауалнама барысында анықталғандықтан, бұл мәселеде нақтылық жоқ.

Екінші дүниежүзілік соғыс «соғыс тұтқыны» санатының мазмұнын өзгертті. Тұтқындау мақсатына қол жеткізілгеннен кейін оларды халықаралық гуманитарлық құқық белгілеген нормалар мен ережелерге сәйкес тұтқында ұстау мүмкіндігі шектеулі екендігі анықталды. Бұндай жағдайдың себептері соғыстың экономикалық зардабы мен саяси астарынан туындады. Осы сипаттағы объективті және субъективті себептер гуманитарлық құқықтың деградациясына алып келді. Әскери тұтқындарға қатысты ережелерді жүзеге асыру мүмкін болмады, осылай тұтқын мәселесі гуманитарлық мәселеден саяси мәселеге айналды.

КСРО-ның әскери тұтқындарына қатысты саясаты бірнеше факторлармен анықталды. Солардың ішіндегі маңыздылары – экономика мен саясат еді. Соғыстан кейінгі кеңестік экономика жұмыс күшінің тапшылығын басынан кешірді, әскери тұтқындар жұмыс күші ретінде қажет болса, КСРО-дағы неміс әскери тұтқындарына қатысты саяси фактор қырғи қабақ соғыстың салдары ретінде 1946 жылдан кейін үнемі күн тәртібінде тұрды.

Алғыс. Мақала АР 26198219 «Қазақ КСР аумағында Екінші дүниежүзілік соғыстың әскери тұтқындарын ұстаудың аймақтық ерекшеліктерін тарихи-құқықтық тұрғыдан зерттеу» жобасының аясында дайындалған.

Әдебиеттер

Böhme K. (1966). Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand. München: E. und W. Gieseking. 474 s.

Bonwetsch B. (1993). Die sowjetische Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler. Zeitschrift für Geschichtewissenschaft, № 2, S. 178-196.

Borchard Michael (2000). Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Zur politischen Bedeutung der Kriegsgefangenenfrage 1949-1955. Dusseldorf: Droste Verlag. 352 s.

Die Vertriebenen in der SBZ/DDR (2003). Parteien. Organisatonen, Institurionen und die "Umsidler" 1945-1953. Dokumente. Bd.19.3. Hrg. Manfred Wille. Dortmund: Studien der Forschungstelle Ostmitteleuropa an der Universitat Dortmund.

Einsiedel H. (1985). Tagebuch der Versuchung. Berlin, Stuttgart: Pontes-Verl. 239 s.

Föderale Archivagentur der Russischen Föderation (2010). Staatliches Russisches Militärarchiv (RGVA). Stiftung Sächsische Gedenkstätten. Suchdienst München des Deutschen Roten Kreuzes Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. Orte des Gewahrsams von deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1941-1956). Findbuch. Dresden, Kassel, Moskau, München. 632 s.

Forschung und Quellen zur Zeitgeschichte (2000). Herausgegeben im Auftrag der Konrad-Adenauer-Stiftung. Band 35. München: Christian Hartmann Institut für Zeitgeschichte. 211 s.

Gefangenschaft und Heimkehr sowjetischer und deutschen Soldaten (2005). Wissenschaftliche Tagung vom 31. März – 2. April. Schloss Holte-Stukenbrock. 521 s.

Goeken Ulrike (1998). Von der Kooperation zur Konfrontation. Die sowjetischen Repatriierungsoffiziere in der westlichen Besatzungszonen. Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941-1956. Hgb. Klaus-Diter Muller. Köln-Weimar. S. 315-334.

Golwitzer Helmut (1956). Und bringen ihre Garben aus russischer Krigsgefangenschaft. Stuttgart: Verlag Kreuz. 287 s.

Heyden B., Waterstraat U., Wer K. (2002). Gefangenschaft im Kaukasus 1946-1950: drei Zeitzeugen erinnern sich. Münster-York-Berlin: Waxmann. 198 s.

Hilger A. (2000). Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941-1956: Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung. Essen: Klartext Verlag. 486 s.

Hilger A. (2005). Skoro domoj? Die Repatriierungen deutscher Kriegsgefangener aus der Sowjetunion 1945 bis 1956 in Spannungsfeld von sowjetischer Wirtschaft und Außenpolitik. Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges Gefangennahme Lagerleben-Rückkehr. Hgb. Gunter Bischof, Stefan Karner, Barbara Stelzl-Marx. Wien-München. S. 199-220.

Ihme-Tuchel B. (1994). Die SED und deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion zwischen 1949-1955. Deutschland Archiv. № 27. H. 5. Berlin. S. 490-583.

Karner S. (1995). Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowietunion 1941-1956. Munchen: Oldenbourg Wissenschaftsverlag. 296 s.

Krebs F (2014). Blind am Rande des Abgrundes. Erinnerungen eines Altenburgers (1924-1949). Berlin: Engelsdorfer Verlag. 298 s.

Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges Gefangennahme Lagerieben-Rückkehr (2005). Hgb. Gunter Bischof, Stefan Karner, Barbara Stelzl-Marx. München: Oldenbourg. 599 s.

Kriegsgefangene in der Sowjetunion (1948). Berlin (Ost): SWA-Verlag. 209 s.

Lehmann Albrecht (1986). Gefangenschaft und Heimkehr. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. München: C.H. Beck. 205 s.

Mein Tagebuch:Geshicten vom uberleben 1939-1947 (1984). Herausgeben von Heinrich Breloer. Koln: Verlagsgesellschaft Schulfernsehen. 528 s.

Reichelt H (2007). Die deutschen Kriegsheimkehrer. Was hat die DDR für sie getar? Berlin: Edition Ost. 224 s.

Rösch (1998). Rückblick auf das Heimkehrerlager Gronenfelde bei Frankfurt/Oder. Mitteilungen Historischer Verein zu Frankfurt (Oder) e. V., Heft 2. Bundesarchiv, Bestand Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler, Band 47. Signa Barch. DO 2/47.

Sasse K (2007). Bilder aus russischer Kriegsgefangenschaft. Erinnerungen und Fotos aus Jelabuga und anderen sowjetischen Lagen (1945-1949). Berlin: Waxmann. 278 s.

Sinn und Aufgabe der Kriegsgefangenendokumentation (1960). Bad Godesberg. Verband d. Heimkehrer Deutschlands e.V. Bundesarhiv. München.

Smith A. (1985). Heimkehraus dem Zweiten Weltkrieg Die Entlassung der leutschen Kriegsgefangenen. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 204 s.

Smith A. (1992). Die "vermiste Million" Zum Schicksal deutscher Kriegsgefangenen nach dem Zweiten Weltkrieg. Munchen: Oldenbourg. 141 s.

Streit C. (1978). Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 445 s.

Sowjetunion 1949-1955. Kriegsgefangene (1995). Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetmion. Hgb. von Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Düsseldorf: Droste Verlag. 206 s.

Lang Martin (1981). Stalins Strafjustiz gegen deutsche Soldaten: Die Massenprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in den Jahren 1949 und 1950 aus historischer Sicht. Verlag Herfond: E.S. Mittler & Sohn GmbH. 147 s.

Walter Stephan (1969). Kriegsgefangenenpost Deutscher Soldaten und Internierter 1939-1945. Teil 1: Der Westen. Handbuch und Katalog. Schwandorf. Frankfurt: Arbeitsgemeinschaft Neues Handbuch der Briefmarkenkunde. 104 s.

Wigmans J.H (1973). Einer von Millionen. 10 Jahren in Russland und Sibirien. Eindhoven: Lecturis Verlag Eindhoven. 264 s.

Wolf Hans-Jofchim (1996). Mit sechze Jahren unschuldig und nach Sibirien verschleppt. Berlin: Rudower Panorama. 175 s.

Zapf C (1997). Eine Seite eines noch offenen Buches. Erlebnisse und Erkenntnisse aus sowjetischer Kriegsgefangenschait in den Jahren 1943-1950. Koln: GNN-Verl. 156 s.

Zwischen den Front des Kaltes Krieges (1995). Die deutsche Kriegsgefangenen in der Sowjetunion 1949-1955. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetmion. Düsseldorf: Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. 255 s.

Амелин А.Б. (1954). Международно-правовое регулирование военного плена: автореферат диссертации кандидата юридических наук. Москва. 32 с.

Аритц Г. (1998). Людские потери во второй мировой войне. Итоги второй мировой войны: Выводы побежденных. Перевод с немецкого. СПб.: Полигон; М.: АСТ. 634 с.

Бланк А.С. (1969). Наша цель – свободная Германия: из истории антифашистского движения «Свободная Германия». (1943-1945 гг.). М.: Мысль. 293 с.

Борн Пауль (2009). Смертник Восточного фронта. 1945. Агония III Рейха. М.: Яуза-пресс. 224 с.

Васильев В (1978). По поводу одной фальшивки. Международная жизнь, № 8. С. 124-128.

Военнопленные. Kriegsgelangene(2003). 1941-1956. Документы и материалы. Минск: Скакун В. 472 с.

Военнопленные в СССР (2000). 1939-1956. Документы и материалы. Под ред. Загорулько. М.: Логос. 1120 с.

Всеволодов В.А. (2010). Ступайте с миров: к истории репатриации немецких военнопленных из СССР (1945-1958 гг.). М.: Московский издательский дом. 386 с.

Власть и общество в условиях диктатуры (2009). Исторический опыт СССР и ГДР, 1945-1965. Материалы научно-практической конференции (Архангельск, 12-16 сентября 2007 г.). Архангельск: Поморский университет. 274 с.

Дислокация лагерей военнопленных, спецгоспиталей, отдельных рабочих батальонов и рот. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 5Н. Оп. 1/1. Д. 1384. Л. 2.

Заложники холодной войны: беженцы, перемещенные лица и малые народы в глобальном противостоянии Востока и Запада (2024). Екатеринбург: Издательство Уральского Университета. Спб: Алтейя. 292 с.

Земское В.Н. (1990). К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг.//История СССР, № 4. С. 26-41.

Кампхаузен Г. (1999). Переговоры о возвращении немецких военнопленных из СССР в 1952-1953 гг. «Трагедия войны-трагедия плена: Сборник материалов научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и перспективам развития музея «Трагедия плена»», Москва-Красногорск, 1-2 октября 1998 года. Москва. 350 с.

Кокебаева Г.К. (2009). Германия – Россия – СССР: политика, война и плен. Монография. Алматы: Қазақ университеті. 345 с.

Конасев В.Б. (1996). Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. Вологда: Вологодский институт повышения квалификации педагогических кадров. 320 с.

Конасов В.Б. (1997). Вопрос об освобождении немецких военнопленных на переговорах в Москве осенью 1955 г.: Историографический аспект проблемы. Источник. № 1. С. 95-105.

Липпих Вильгельм (2009). Беглый огонь. Заметки немецкого артиллериста. 1940-1945 гг. Перевод с английского А.Бушуева. Москва: Яуза-пресс. 304 с.

Мельничук А.(1981). Медицинское обеспечение раненных и больных немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны. Военно-медицинский журнал. №5. С.19-22.

Пауль К., Беддекер Г (2004). Немецкие военнопленные Второй мировой войны, 1939-1945. Пер. с нем. С. Липатов. Москва: Изографус, Эксмо. 447 с.

Ржевский О.А., Иваницкий Г.М. (1978). Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР. Военно-исторический журнал. № 10. С. 76-82.

Ряжских Е.В. (2010). Ресоциализация граждан Германия после из возвращения на родину из плена в СССР (1945-1955). Лагерный опыт в жизни и памяти русских и немцев возможности и пределы совместных воспоминаний. Воронеж. С. 178-188.

Семиряга М. И. (1995). Судьбы советских военнопленных. Вопросы истории. № 4. С.19-33.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945: Сборник документов (1978). В 6-ти томах. Министерство иностранных дел СССР. Москва: Политиздат. Т.2. Тегеренская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритания (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Москва: Политиздат. 1031 с.

СССР и германский вопрос (1996). 1941-1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. Т. I. 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. Историко документальный департамент МИД России. Центр изучения новейшей истории в Потсдаме. Составитель Г.П. Кынин и И. Лауфер. Москва: Международные отношения. 784 с.

Текелиискый горком Компартии Казахстана. Протокол № 6 общих собраний первичной партийной организации Текелийского комбината. Государственный Архив области Жетысу. Ф. 529-П. Д. 11. Л. 160.

Урланис Б. (1998). История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII-XX вв. (Историко-статистическое исследование). СПб. – М.: Полигон-АСТ. 558 с.

Фертен Хендрик (2009). В огне Восточного фронта. Воспоминания добровольца войск СС. Москва: Яуза-Пресс. 448 с.

Черчиль У. (2018). Вторая мировая война: в трех книгах. Издательство: Альбина Паблишер. Москва. 2128 с.

Шарков А.В. (2003). Архипелаг ГУПВИ на территории Беларуси 1944-1951 гг. Минск: Тесей. 167 с.

Шрейдербауер Армии (2008). Жизнь и смерть на Восточном фронте. Москва: Яуза-пресс. 352 с.

References

Böhme K. (1966). German prisoners of war in Soviet hands. Munich: E. und W. Gieseking. 474 s. (in German).

Bonwetsch B. (1993). Soviet Prisoners of War Between Stalin and Hitler. Journal of Historical Studies, № 2, Pp. 178-196. (in German).

Borchard Michael (2000). German prisoners of war in the Soviet Union: On the political significance of the prisoner-of-war question, 1949-1955. Dusseldorf: Droste. 352 p. (in German).

The Expellees in the Soviet Occupation Zone/GDR (2003). Parties, Organizations, Institutions and the "Resettlers" 1945-1953. Documents (ed.) Manfred Wille. Vol. 19.3. Studies of the Research Center for East Central Europe at the University of Dortmund. (in German).

Einsiedel H.(1985). Nagebuch der Versuchung. Berlin, Stuttgart: Pontes-Verl. 239 p. (in German).

Federal Archives Agency of the Russian Federation (2010). State Russian Military Archive (RGVA). Saxon Memorials Foundation. Munich Tracing Service of the German Red Cross. German War Graves Commission. Places of custody of German prisoners of war in the Soviet Union (1941-1956). Finding aid. Dresden, Kassel, Moscow, Munich. 632 p. (in German).

Research and Sources on Contemporary History (2000). Published on behalf of the Konrad Adenauer Foundation. Volume 35. München: Christian Hartmann Institut für Zeitgeschichte. 211 p. (in German).

Captivity and return of Soviet and German soldiers (2005). Academic conference from March 31 to April 2. Schloss Holte-Stukenbrock. 521 p. (in German).

Goeken, Ulrike (1998). From Cooperation to Confrontation: The Soviet Repatriation Officers in the Western Occupation Zones. The Tragedy of Captivity in Germany and the Soviet Union 1941–1956. (Ed.) Klaus-Dieter Müller. Cologne-Weimar. Pp. 315-334. (in German).

Gollwitzer Helmut (1956). And bring their sheaves from Russian captivity. Stuttgart: Verlag Kreuz. 287 p. (in German).

Heyden B., Waterstraat U., Wer K. (2002). Captivity in the Caucasus 1946-1950: three eyewitnesses remember. Münster-York Berlin: Waxmann. 198 p. (in German).

Hilger A. (2000). German prisoners of war in the Soviet Union. 1941-1956: Prisoner-of-war policy. Camp life and memories. Essen: Klartext Verlag. 486 p. (in German).

Hilger A. (2005). Skoro domoj? The repatriations of German prisoners of war from the Soviet Union 1945 to 1956 in the context of Soviet economics and foreign policy. Prisoners of war of the Second World War: Capture, camp life, return. Ed. Gunter Bischof, Stefan Karner, Barbara Stelzl-Marx. Vienna-Munich. Pp. 199-220. (in German).

Ihme-Tuchel B. (1994). The SED and German prisoners of war in the Soviet Union between 1949 and . Deutschland Archiv. No. 27. No. 5. Berlin. Pp. 490-583. (in German).

Karner S. (1995). In the GUPVI Archipelago. Prisoner of War and Internment in the Soviet Union 1941-1956. Munich: Oldenbourg Wissenschaftsverlag. 296 p. (in German).

Krebs F (2014). Blind on the Edge of the Abyss. Memoirs of an Altenburg Resident (1924-1949). Berlin:Engelsdorfer Verlag. 298 p. (in German).

Prisoners of War of the Second World War: Capture, Camp Liberations, Return (2005). (Ed.) Gunter Bischof, Stefan Karner, Barbara Stelzl-Marx. Munich: Oldenbourg. 599 p. (in German).

War casualties in the Soviet Union (1948). Berlin (Ost): SWA-Verlag. 209 p. (in German).

Lehmann A. (1986). Captivity and Return Home. German Prisoners of War in the Soviet Union. Munich: C.H. Beck. 205 p. (in German).

My Diary: Stories of Survival 1939-1947 (1984). Edited by Heinrich Breloer. Cologne: Verlagsgesellschaft Schulfernsehen. 528 p. (in German).

Reichelt H (2007). The German war returnees. What did the GDR do for them? Berlin: Edition Ost. 224 p. (in German).

Rösch (1998). Retrospective on the Gronenfelde repatriation camp near Frankfurt/Oder. Mitteilungen Historischer Verein zu Frankfurt (Oder) e. V., Issue 2. Bundesarchiv, Bestand Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler, Band 47. Signa Barch. DO 2/47. (in German).

Sasse K (2007). Images from Russian captivity. Memories and photographs from Yelabuga and other Soviet locations (1945-1949). Berlin: Waxmann. 278 p. (in German).

The Meaning and Purpose of Documenting Prisoners of War (1960). Bad Godesberg: Association of Returning Prisoners of War of Germany. Munich. (in German).

Sminh (1985). Homecoming from the Second World War: The Release of the German Prisoners of War. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 204 p. (in German).

Smith A. (1992). The "Missing Million": On the Fate of German Prisoners of War after the Second World War. Munich. Oldenbourg. 141p. (in German).

Streit C. (1978). No Comrades. The Wehrmacht and the Soviet Prisoners of War 1941-1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 445 pp. (in German).

Soviet Union 1949-1955 Prisoners of War (1995). Soviet prisoners of war in Germany. German prisoners of war in the Soviet Union. Published by the House of History of the Federal Republic of Germany. Düsseldorf: Droste Verlag. 206 p. (in German).

Lang Martin (1981). Stalin's Criminal Justice Against German Soldiers. The Mass Trials Against German Prisoners of War in 1949 and 1950 from a Historical Perspective. Herford: E.S. Mittler & Sohn GmbH. 147 p. (in German).

Walter Stephan (1969). War mail from German soldiers and in-service troops 1939-1945. Part 1. The West. Schwandorf. Frankfurt: Arbeitsgemeinschaft Neues Handbuch der Briefmarkenkunde. 104 p. (in German).

Wigmans J.H. (1973). One in a Million. 10 Years in Russia and Siberia. Eindhoven: Lecturis Verlag Eindhoven. 264 p. (in German).

Wolf Hans-Jofchim (1996). At the age of six, innocent and deported to Siberia. Berlin: Rudower Panorama. 175 p. (in German).

Zapf C (1997). A page of an open book. Experiences and insights from Soviet captivity as a prisoner of war in the years 1943-1950. Cologne: GNN-Verl. 156 p. (in German).

Between the Fronts of the Cold War (1995). German Prisoners of War in the Soviet Union 1949-1955. Soviet Prisoners of War in Germany. German Prisoners of War in the Soviet Union. Published by the House of History of the Federal Republic of Germany. Düsseldorf: Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. 255 s. (in German).

Amelin A.B. (1954). International legal regulation of military captivity:Abstract of the dissertation of a candidate of legal sciences. Moscow. 32 p.(in Russian).

Aritz G. (1998). Human losses in the Second World War. Results of the Second World War: Conclusions of the vanquished. Translation from German. St. Petersburg: Polygon; Moscow: AST. 634 p.(in Russian).

Blank A.S. (1969). Our goal is a free Germany: from the history of the anti-fascist movement "Free Germany". (1943-1945). Moscow: Mysl. 293 p. (in Russian).

Born Paul (2009). Suicide Bomber of the Eastern Front. 1945. The Agony of the Third Reich. Moscow: Yauza-press. 224 p. (in Russian).

Vasiliev V (1978). Concerning one forgery. International Life, No. 8. P. 124-128. (in Russian).

Prisoners of war. Kriegsgelangene (2003). 1941-1956. Documents and materials. Minsk: Skakun V. 472 p. (in Russian).

Prisoners of war in the USSR (2000). 1939-1956. Documents and materials. Ed. Zagorulko. Moscow: Logos. 1120 p. (in Russian).

Vsevolodov V.A. (2010). Depart from the Worlds: On the History of the Repatriation of German Prisoners of War from the USSR (1945–1958). Moscow: Moscow Publishing House. 386 p. (in Russian).

Power and Society under Dictatorship (2009). Historical Experience of the USSR and the GDR, 1945–1965. Proceedings of the Scientific and Practical Conference (Arkhangelsk, September 12–16, 2007). Arkhangelsk: Pomor University. 274 p. (in Russian).

Location of prisoner of war camps, special hospitals, separate labor battalions and companies. Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 5N. Op. 1/1. D. 1384. L. 2. (in Russian).

Hostages of the Cold War: Refugees, Displaced Persons, and Minorities in the Global Confrontation between East and West (2024). Yekaterinburg: Ural University Publishing House. St. Petersburg: Alteyya. 292 p. (in Russian).

Zemskoe V.N. (1990). On the issue of repatriation of Soviet citizens 1944-1951 // History of the USSR, No. 4. P. 26-41. (in Russian).

Kamphausen G. (1999). Negotiations on the return of German prisoners of war from the USSR in 1952-1953. "The tragedy of war – the tragedy of captivity: Collection of materials from the scientific and practical conference dedicated to the 55th anniversary of the formation of anti-fascist organizations of prisoners of war in the USSR and the prospects for the development of the museum "Tragedy of Captivity", Moscow-Krasnogorsk, October 1-2, 1998. Moscow. 350 p. (in Russian).

Kokebaeva G.K. (2009). Germany – Russia – USSR: politics, war and captivity. Monograph. Almaty: Kazakh University. 345 pp. (in Russian).

Konasev V.B. (1996). The Fates of German Prisoners of War in the USSR: Diplomatic, Legal, and Political Aspects of the Problem. Essays and Documents. Vologda: Vologda Institute for Advanced Training of Pedagogical Personnel. 320 p. (in Russian).

Konasov V.B. (1997). The issue of the release of German prisoners of war at the negotiations in Moscow in the autumn of 1955: Historiographic aspect of the problem. Source. No. 1. P. 95-105. (in Russian).

Lippich, Wilhelm (2009). Rapid Fire. Notes of a German Artilleryman. 1940-1945. Translated from English by A. Bushuev. Moscow: Yauza-press. 304 p. (in Russian).

Melnichuk A. (1981). Medical care of wounded and sick German prisoners of war during the Great Patriotic War. Military Medical Journal. No. 5. P. 19-22. (in Russian).

Paul K., Beddecker G. (2004). German prisoners of war of World War II, 1939-1945. Translated from German by S. Lipatov. Moscow: Izografus, Eksmo. 447 p. (in Russian).

Rzhevsky O.A., Ivanitsky G.M. (1978). Truth and lies about the lives of German prisoners of war in the USSR. Military History Journal. No. 10. P. 76-82. (in Russian).

Ryazhskikh E.V. (2010). Resocialization of German citizens after their return to their homeland from captivity in the USSR (1945-1955). The camp experience in the life and memory of Russians and Germans: the possibilities and limits of shared memories. Voronezh. pp. 178-188. (in Russian).

Semiryaga M. I. (1995). The Fates of Soviet Prisoners of War. Questions of History. No. 4. P. 19-33. (in Russian).

The Soviet Union at International Conferences during the Great Patriotic War of 1941-1945: Collection of Documents (1978). In 6 volumes. USSR Ministry of Foreign Affairs. Moscow: Politizdat. Vol. 2. Tehren Conference of the Leaders of the Three Allied Powers – the USSR, the USA, and Great Britain (November 28 – December 1, 1943). Moscow: Politizdat. 1031 p. (in Russian).

The USSR and the German Question (1996). 1941-1949: Documents from the Foreign Policy Archives of the Russian Federation. Volume I. June 22, 1941 – May 8, 1945. Historical and Documentary Department of the Russian Ministry of Foreign Affairs. Center for the Study of Contemporary History in Potsdam. Compiled by G.P. Kynin and I. Laufer. Moscow: Mezhdunarodnaya Otnosheniya. 784 p. (in Russian).

Tekeli City Committee of the Communist Party of Kazakhstan. Protocol No. 6 of the general meeting of the primary party organization of the Tekeli Plant. State Archives of Zhetysu Region. F. 529-P. D. 11. L. 160. (in Russian).

Urlanis B. (1998). History of military losses. Wars and population of Europe. Human losses of the armed forces of European countries in the wars of the 17th-20th centuries (Historical and statistical study). St. Petersburg – Moscow: Poligon-AST. 558 p. (in Russian).

Ferten, Hendrik (2009). In the Fire of the Eastern Front. Memories of a SS Volunteer. Moscow: Yauza-Press. 448 p. (in Russian).

Churchill W. (2018). The Second World War: in three books. Publisher: Albina Publisher. Moscow. 2128 p. (in Russian).

Sharkov A.V. (2003). The GUPVI archipelago on the territory of Belarus in 1944-1951. Minsk: Tesey. 167 p. (in Russian).

Schreiderbauer Armii (2008). Life and Death on the Eastern Front. Moscow: Yauza-press. 352 p. (in Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Мырзабекова Рыскелді Саламатовна – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының меңгерушісі.

Махмадинов Даулеткелді Мурзаханович – заң ғылымдарының магистрі, «Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорнының әкімшілік-басқару департаментінің директоры.

Information about the authors:

Myrzabekova Ryskeldy – Candidate of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History, Historiography and Source Studies of the Al-Farabi Kazakh National University.

Mahmadinov Dauletkeldy – Master of Laws, Director of the Administrative and Management Department of the Republican State Enterprise with the Right of Economic Management "Y. Altynsarin National Academy of Education".

Сведения об авторах:

Мырзабекова Рыскелды Саламатовна – кандидат исторических наук, профессор, заведующая кафедрой всемирной истории, историографии и источниковедения Казахского национального университета им. Аль-Фараби.

Махмадинов Даулеткелди Мурзаханович – магистр права, директор административно-управленческого отдела Республиканского государственного предприятия «Национальная академия образования им. И. Алтынсарина».

Келіп түсті: 21.12.2025
Қабылданды: 19.02.2026